

विद्यालयमा बालमैत्री कक्षा व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय, स्नातकोत्तर
तह एम्.एड. द्वितीय वर्षको शैक्षिक योजना तथा
व्यवस्थापन विषय (५९८) को आंशिक
आवश्यकता पूरा गर्नका लागि
तयार गरिएको

शोधपत्र

शोधार्थी

गोपीकृष्ण खतिवडा
त्रि.वि.दर्ता.नं. १६०४-८६
परीक्षा रोल नं. : २१४००७६
क्याम्पस रोल नं. : १४
शैक्षिक वर्ष : २०६५/०६७

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग
इन्द्रपुर, मोरङ
२०७१, भाद्र

कृतज्ञता ज्ञापन

“विद्यालयमा बालमैत्री कक्षा व्यवस्थापन” शीर्षकको शोधकार्य गर्नका लागि अवसर प्रदान गर्नुहुने शिक्षाशास्त्र संकाय, शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस प्रति आभारी छु ।

यस अनुसन्धान कार्यमा शीर्षक चयन गर्ने कार्यदेखि लिएर प्रस्तावना लेखन तथा शोधपत्रको तयारी नहुन्जेलसम्म महत्वपूर्ण निर्देशन, सल्लाह, सुझाव, हौसला एवम् मार्ग निर्देशन प्रदान गर्नुहुने, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर मोरङ्गका सहायक क्याम्पस प्रमुख एवम् शोध निर्देशक श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ ज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

साथै स्वीकृतिदेखि शोधपत्र तयारीका क्रममा विभिन्न रचनात्मक टिप्पणी, सल्लाह र सुझाव दिई सहयोग गर्नुहुने तथा अनुसन्धान कार्यलाई सहज बनाउनुहुने श्रद्धेय क्याम्पस प्रमुख श्री पीतकुमार श्रेष्ठ ज्यू तथा शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका सदस्यहरू प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

अनुसन्धानका समयमा सूचना तथा तथ्याङ्क संकनमा सहयोग गर्नुहुने प्र.अ., शिक्षक, वि.नि., स्रोत व्यक्ति, प्रशिक्षक, जि.शि.का, वि.व्य.स.अध्यक्ष, अभिभावक, विद्यार्थीहरू प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र लेखन कार्यमा पूर्णरूपमा सहयोग गर्ने श्रीमती गीतादेवी सुवेदी (खतिवडा) साथै छोराहरू गौरव र ग्रीष्म खतिवडा प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र लेखन, परिमार्जन तथा प्रुफ रिडिङ्गमा सहयोग गर्नुहुने शिक्षक मित्र श्री पदमप्रसाद काफ्ले र श्री भीमबहादुर खवास प्रति आभार व्यक्त गर्दछु । मेरो अध्ययन् र कार्यप्रति सहयोग र हौसला प्रदान गर्नुहुने श्री शिक्षासदन उ.मा.वि.का प्राचार्य श्री अम्बिकाकुमार सम्बाहाम्फे, स.प्रा.श्री प्रदीपकुमार भण्डारी, शिक्षक श्री वलवन्त ठाकुर प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । साथै यो शोधपत्र टंकण गरी सहयोग गर्नुहुने एल.वि.कक्युनिकेशनका प्रोप्राइटर भाइ श्री लीला बास्तोला तथा सम्पूर्ण सहयोगी प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

गोपिकृष्ण खतिवडा

शोध सार

‘विद्यालयमा बालमैत्री कक्षा व्यवस्थापन’ शीर्षकमा गरिएको शोध अध्ययनको उद्देश्य विद्यालयमा बालमैत्री कक्षा व्यवस्थापनको विश्लेषण गर्नु रहेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक र परिमाणात्मक मिश्रित ढाँचामा सम्पन्न गरिएको छ ।

अध्ययनका लागि सुनसरी जिल्ला धरान नगरपालिका अन्तर्गतका ५ वटा विद्यालयलाई उद्देश्यमूलक र सुविधाजनक नमूना छनौट विधिद्वारा नमूना विद्यालयको रूपमा छनौट गरिएको छ । अध्ययनमा सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँगको अन्तरवार्ता, प्रश्नावली, सर्वेक्षण फाराम, लक्षित समूह छलफल आदिको प्रयोग गरी प्राथमिक सूचनाहरू संकलन गरिएको छ, भने विभिन्न अभिलेख, पत्रपत्रिका, शोधपत्र, पुस्तक, विद्यालयको रेकर्ड आदिको अध्ययन गरी सहायक सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको छ । विभिन्न शिक्षाविद्, मनोवैज्ञानिक आदिका सिद्धान्तहरूलाई उपयोग गरी गुणात्मक एवम् परिमाणात्मक ढाँचामा विश्लेषण तथा व्याख्या गरिएको छ ।

अहिलेसम्म बालमैत्री विद्यालयको सन्दर्भमा सरकारी नीति नियम स्पष्ट नभएकोले माथिल्ला कक्षाहरूमा बालमैत्रीपूर्ण कक्षा वातावरण नभएको र हुन नसकेको, विद्यालयमा सैद्धान्तिक स्पष्टता प्राप्त भइनसकेको अवस्था भएता पनि बालकेन्द्रित शिक्षण विधि अपनाएर दण्डरहीत सिकाई, विद्यार्थी सहभागिता, सक्रिय सिकाई, समावेशीकरण, शारीरिक यातनामा कमि, विद्यालयमा रमाइलो वातावरण सिर्जना, बालमैत्रीपूर्ण कक्षा व्यवस्थापनमा विद्यालय र शिक्षकहरू लागिपरेको अवस्था पाइयो । बालमैत्री कक्षा सञ्चालन भएका विद्यालयमा शैक्षिक उपलब्धिस्तर १०% देखि २०% सम्म वृद्धि भएको देखिन्छ ।

विद्यालयमा शिक्षक सहजकर्ता, पथप्रदर्शक तथा निर्देशकको रूपमा रहेर विद्यार्थीहरूको रूची र क्षमता अनुसार स्व.सिकाइका लागि उपयुक्त र रमाइलो वातावरण सिर्जना गर्न तत्पर रहनुपर्ने, बालगीत, कविता, खेल, कक्षा अभिनय तथा नाटकीकरण, क्षेत्र भ्रमण, परियोजना कार्य सञ्चालन गर्नुपर्ने, शिक्षकका व्यवहारहरू बालमैत्री हुनुपर्ने, कक्षा व्यवस्थापनका पक्षहरूमा जोड दिनुपर्ने, विद्यालयमा योजनावद्ध अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्ने, नीति निर्माण तहले नीति बनाउँदा बालमैत्री हुनुपर्ने साथै भयरहित सिकाई अवस्थाको सिर्जना गरेर वास्तविक र अर्थपूर्ण शिक्षण सिकाइमा विद्यार्थी सहभागितालाई जोड दिनुपर्ने जस्ता सुझावहरू रहेका छन् ।

विषय सूची

आवरण पृष्ठ	
सिफारिस-पत्र	
स्वीकृति-पत्र	
कृतज्ञता ज्ञापन	I
शोधसार	II
विषय सूचि	IV
तालिका सूचि	VII
सङ्क्षिप्त शब्दको पूरा रूप	VIII

परिच्छेद एक: परिचय

१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	४
१.३	अध्ययनको औचित्य	४
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	५
१.५	अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू	६
१.६	अध्ययनको परिसीमा	६
१.७	शब्दावलीको अर्थ र परिभाषा	७

परिच्छेद दुई: सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

र अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

२.१	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन :	८
२.२	अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका	१३
२.३	पुनरावलोकनको उपादेयता	१६

परिच्छेद तीन: अध्ययन विधि

३.१	अनुसन्धान ढाँचा	१८
३.२	जनसंख्या	१८
३.३	नमूनाको आकार	१८

३.४	नमूना छनौटका आधार	१८
३.५	नमूना छनौट प्रक्रिया	१९
३.६	तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू	१९
३.६.१	सर्वेक्षण फाराम	१९
३.६.२	लक्षित समूह छलफल	१९
३.६.३	प्रश्नावली	१९
३.६.४	अन्तरवार्ता	२०
३.७	साधनहरूको वैधता	२०
३.८	तथ्याङ्कका स्रोतहरू	२०
३.८.१	प्राथमिक स्रोतहरू	२०
३.८.२	सहायक (द्वितीय) स्रोतहरू	२०
३.९	तथ्याङ्क सङ्कलन प्रकृया	२०
३.१०	तथ्याङ्क विश्लेषण प्रकृया	२१

परिच्छेद चार: तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण

४.१	विद्यालयमा बालमैत्री कक्षा व्यवस्थापन प्रक्रिया	२३
४.१.१	बालमैत्री कक्षा सञ्चालन क्रियाकलाप	२४
४.२	शिक्षकहरूको बालमैत्री व्यवहार	२५
४.२.१	शिक्षकहरूको बालमैत्री व्यवहारको पहिचान	२५
४.२.२	शिक्षकहरूको बालमैत्री व्यवहारको विश्लेषण एवम् विवेचना	२५
४.३	विद्यालयमा बालमैत्री कक्षा व्यवस्थापनका चुनौतीहरू	२६
४.३.१	विद्यालयमा विद्यार्थीका समस्या	२७
४.३.२	विद्यालयमा सञ्चालन गरिने शैक्षिक क्रियाकलाप	२८
४.३.३	विद्यालयमा बालमैत्री बनाउने जिम्मेवार पक्ष	२९
४.३.४	बालमैत्री कक्षामा शैक्षिक उपलब्धीको अवस्था	३०
४.३.५	बालबालिकाहरूको बीचैमा विद्यालय छाड्ने प्रवृत्ति	३१
४.४	अवलोकन तथा द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण	३४
४.४.१	छलफल क्रियाकलाप	
४.४.२	बाल कविता तथा बाल गीतहरूको प्रयोग	

४.४.३	क्षेत्र भ्रमण	
४.४.४	अभिनय	
४.४.५	परियोजना कार्य	
४.५	बीचैमा विद्यालय छाड्ने दरको कारण	३५
४.५.१	बालमैत्री कक्षा व्यवस्थापनका उपायहरू	३६

परिच्छेद पाँच: प्राप्ति, निष्कर्ष र सुभावहरू

५.१	प्राप्ति	३७
५.२	निष्कर्ष	३८
५.३	सुभावहरू	३९

सन्दर्भग्रन्थसूची

अनुसूचीहरू

तलिका सूची

तालिका	विवरण	पेज
१,	कक्षा व्यवस्थापन सम्बन्धी धारणा तालिका	२३
२,	बालमैत्री विद्यालयमा सञ्चालन गरिने कक्षा क्रियाकलाप तालिका	२४
३,	शिक्षकका बालमैत्री व्यवहार सम्बन्धी तालिका	२५
४,	विद्यालयका समस्या सम्बन्धी तालिका	२७
५,	विद्यालयमा विद्यार्थीका समस्या सम्बन्धी तालिका	२८
६,	बालमैत्री विद्यालयमा सञ्चालित शैक्षिक क्रियाकलाप	२९
७,	विद्यालयमा बालमैत्री बनाउने जिम्मेवार पक्ष सम्बन्धी तालिका	२९
८,	विद्यालयमा शैक्षिक उपलब्धी सम्बन्धी तालिका	३०
९,	बीचैमा विद्यालय छाड्ने बालबालिकाहरूको विवरण तालिका (कक्षा १-५)	३१
१०,	बीचैमा विद्यालय छाड्ने दलित विद्यार्थीहरूको विवरण तालिका (कक्षा १-५)	३२
११,	बीचैमा विद्यालय छाड्ने जनजाति विद्यार्थीको विवरण तालिका (कक्षा १-५)	३३

सङ्क्षिप्त शब्दहरूको पूरा रूप

जि.शि.अ.	: जिल्ला शिक्षा अधिकारी
जि.शि.का.	: जिल्ला शिक्षा कार्यालय
जि.वि.स.	: जिल्ला विकास समिति
न.पा.	: नगरपालिका
प्र.अ.	: प्रधान अध्यापक
वि.व्य.स.	: विद्यालय व्यवस्थापन समिति
वि.नि.	: विद्यालय निरीक्षक
शि.अ.सं	: शिक्षक अभिभावक संघ
स्रो.व्य.	: स्रोतव्यक्ति
स.प्रा.	: सह-प्राचार्य
ECD	: Early childhood development
EFA	: Education for all
REFLECT	: Regenerating Frerirean Literacy through Empowering Community Technique
US	: United States
U.K.	: United Kingdom